

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

Наталія БОГАСHEВА
заступник Міністра юстиції України
д-р Юрій КЛЮЧКОВСЬКИЙ
народний депутат України

Загально визнано, що політичні партії займають важливе місце у реалізації демократичного політичного режиму у державі. Вважають, що в умовах демократичного режиму партії «відіграють роль двигуна, який запускає державний механізм і забезпечує його нормальне функціонування» [1, с.41]. Як зауважив Дж. Сарторі, «...партійна атрофія приводить до утворення вакууму в державному устрої» [2, с.183]. Наявність і ступінь розвитку політичних партій поряд з іншими об'єднаннями громадян свідчить про рівень зрілості громадянського суспільства.

Політичні партії як суспільно-політичне явище та як правовий інститут вивчає і політична наука, і наука права. Через свою складність цей інститут, з точки зору політології, яка вивчає широкий спектр суспільних функцій політичних партій (див., наприклад, [3, с.42; 4, с.250]), дефініюється далеко не однозначно. Польський політолог К.А. Войташик наводить низку визначень поняття «політична партія», які належать відомим політологам – Е. Берку, М. Дюверже, Дж. Сарторі, В. Госбаху, – де акцентовано різні суспільні функції політичних партій [5, s.8-9]. Проте можна стверджувати, що основна риса політичних партій – намагання реалізувати свою систему суспільно-політичних цінностей через здійснення державної влади. Так, наприклад, Дж.Д. Дербішайр та Я. Дербішайр вважають, що політичною партією називають «...групу людей, які дотримуються подібних поглядів на соціальні та економічні пріоритети суспільства та які об'єднані метою утвердити ці пріоритети шляхом впливу на державний апарат» [6, с.114]. Подібно, за К.А. Войташиком, «...політична партія – це зорганізована на засадах добровільності група людей із спільними політичними преференціями, яка з метою здійснення своїх намірів прагне здобути або утримати державну владу» [5, с.9].

Зауважимо, що наведені вище визначення намагаються охопити явище політичної партії в усій його широті, в умовах будь-якого політичного режиму, у тому числі тоталітарного чи авторитарного. За демократичного режиму державну владу здобувають шляхом участі у демократичних виборах, насамперед парламентських; тому у **правовій доктрині** держав, заснованих на засадах демократії, визнано, що основна суспільна роль політичних партій – сприяння здійсненню репрезентативної функції народу у виборних органах влади.

Так, державне право Німеччини вважає, що головне завдання партій – участь у формуванні політичної волі народу через вибори (див. [7, с.12]). Українська «Юридична енциклопедія», спираючись на положення частини другої статті 36 Консти-

туції України [8] та статті 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» [9], наголошує, що політична партія «має за мету сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян, *бере участь у виборах та інших політичних заходах*» (курсив тут і далі наш. – Авт.) [10, с.631]. Проте, зауважимо, що в українській правничій літературі існують і інші підходи до дефініції поняття «політична партія» [11].

Подібне розуміння інституту політичної партії з акцентуванням на участі у демократичній процедурі знаходимо у правових регулюваннях Польщі. Так, частина перша статті 11 Конституції Республіки Польщі вказує мету діяльності політичних партій – «вплив демократичними методами на формування політики держави» [12, с.24]. Частина перша статті 1 польського Закону про політичні партії дещо розширює цю мету: політична партія «має за мету участь у публічному житті через здійснення демократичними методами впливу на формування політики держави чи здійснення публічної влади» [13]. Відсутність у цих нормах прямої вказівки на участь політичних партій у демократичних виборах можна пояснити певною специфікою суб'єктів номінації кандидатів на виборах до Сейму та Сенату Республіки Польща – так званих «виборчих комітетів», у ролі яких можуть виступати керівні органи відповідних політичних партій, однак які також можуть утворювати безпосередньо виборчі у кількості не менше ніж 15 осіб (частина перша статті 96 та частина перша статті 98 Ординації виборчої до Сейму Республіки Польщі та до Сенату Республіки Польща [14]). Зауважимо водночас, що на виборах Президента Республіки Польщі виборчі комітети утворюють лише виборці і беруть участь у виборах під прізвиськом кандидата, а не під назвою певної партії (частини перша та шоста статті 40а Закону про вибори Президента Республіки Польщі [15]). У цьому полягає суттєва відмінність з українським виборчим законодавством: відповідно до статей 47 та 48 Закону України «Про вибори Президента України» (в редакції від 18 березня 2004 року) [16], висунення кандидатів на пост Президента України здійснюють політичні партії та їх виборчі блоки, а також шляхом самовисунення.

Одна із провідних європейських правових інституцій – Європейська Комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) запропонувала визначення поняття політичної партії як «об'єднання осіб, одною з цілей якого є участь в управлінні публічними справами через *висунення кандидатів* на вільних і демократичних виборах» [17, с.255]. Підкреслимо, що у цьому визначенні участь партій у виборах обмежено лише функцією *номінації кандидатів*; це відповідає мінімально можливій ролі політичних партій у процесі демократичного представництва (хоча у таких традиційно демократичних державах, як Бельгія, Велика Британія чи Франція, формально партії не беруть участі у номінації кандидатів; див., наприклад, [18, с.66, 71, 108]).

Зазначена вище ключова суспільна функція політичних партій – участь у тій чи іншій ролі у демократичних виборах – визначає характер стосунків цих об'єднань громадян з державою. У разі, коли партії визнаються ключовими суб'єктами виборчого процесу (як це, наприклад, визначає Закон України «Про вибори народних депутатів України» [19]), виникає потреба правової інституціоналізації політичних партій, забезпечення правових передумов їх легального існування. Хоча у державах

розвинутої демократії ступінь правової інституціоналізації партій, зазвичай, невисокий, партії виступають загальноновизнаними суб'єктами політичного (і насамперед виборчого) процесу на основі загальноновизнаних традицій. У «нових» демократіях, де подібні традиції недостатні, статус партій забезпечує відповідне нормативне регулювання.

У міжнародно-правовому аспекті основою для правового регулювання інституту політичних партій є стаття 11 Європейської Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [20], яка проголошує *право особи на свободу асоціації* (об'єднання) з іншими. Конвенція допускає лише такі обмеження цього права, які «встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших людей» (курсив наш. – Авт.).

Практика застосування Конвенції Європейським Судом з прав людини засвідчує, що в контексті європейського демократичного доробку *«політичні партії є формою асоціації, життєво необхідною для належного функціонування демократії, і що з огляду на важливість демократії у системі Конвенції не може бути сумніву, що політичні партії підпадають під дію статті 11»* (цит. за [21, с.695-696]).

З точки зору стосунків між державою і партією, визначальними для правової інституціоналізації партій є процедури державної реєстрації партії (легального початку існування партій) та припинення (ліквідації) партії. Обидві процедури здійснює держава як суб'єкт правового впливу (хоча у різних державах – орган, різні за своєю природою) щодо партій – об'єктів такого впливу. Ступінь регламентованості та вимогливості таких процедур визначають значною мірою демократичні суспільні традиції (або їх відсутність), рівень політичної та правової культури суспільства та політичної еліти. З цим також пов'язана потреба (або її відсутність) постійного нагляду з боку держави за дотриманням вимог законодавства у поточній (як політичній, такі статутній) діяльності партій та спосіб здійснення такого контролю (адміністративний чи судовий).

Європейський Суд з прав людини приділяє особливу увагу інституту *заборони* (ліквідації) політичних партій. Оцінюючи підстави для таких заходів, суд зазначив: «Винятки, викладені у статті 11 [Конвенції. – Авт.], стосовно політичних партій повинні зазнавати вузького тлумачення: тільки переконливі і вагомі причини можуть оправдувати обмеження на свободу асоціацій» (цит. за [21, с.697]).

Загалом, позиція Європейського Суду полягає в тому, що підстави для заборони (розпуску) політичної партії мають бути такими, що «є необхідними в демократичному суспільстві» (формула, що пронизує Європейську конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод; див., наприклад, частину другу статті 10, частину другу статті 11 Конвенції [20]).

Значну увагу питанню регулювання й обмежень діяльності політичних партій приділяє Венеціанська комісія. У 1999 році Комісія прийняла документ під назвою «Керівні принципи щодо заборони та розпуску політичних партій та подібних за-

ходів» (див. [22]), а у 2004 році – «Керівні принципи щодо законодавства про політичні партії: окремі аспекти» (див. [17]). Основні позиції зазначених документів можна викласти у таких положеннях:

1. Визнання права **вільно** об'єднуватися у політичні партії.
2. Визнання, що вимога щодо державної реєстрації політичних партій **не є порушенням** такого права.
3. Заборона чи примусовий розпуск політичних партій можуть бути оправдані лише стосовно партій, які пропагують застосування насильства або використовують насильство як політичний засіб для повалення демократичного конституційного порядку.
4. Заборона чи розпуск політичної партії повинні застосовуватися «з крайньою стриманістю». Перед застосуванням такого заходу варто оцінити, чи ця партія дійсно становить небезпеку вільному і демократичному політичному режиму або правам окремих осіб, і чи таку небезпеку не можна усунути іншими, менш радикальними заходами.
5. Такий захід має бути наслідком судового рішення і застосовуватися з дотриманням принципу пропорційності. «Загалом, судовому контролю за партіями повинна надаватися перевага над контролем з боку виконавчої влади» [17, с.261].

Проведений експертами Комісії аналіз практики правового регулювання діяльності партій уряді демократичних держав Європи дають змогу розрізнити формальні та матеріальні обмеження діяльності партій [22, с.88-89].

Формальні обмеження стосуються в основному вимог до партій при їх реєстрації та у поточній діяльності. Вони включають вимоги до:

- 1) назви партії;
- 2) кількості членів при реєстрації та у процесі діяльності;
- 3) реальної діяльності партії (участь у виборах, регулярність засідань статутних органів);
- 4) дотримання вимог щодо фінансування політичних партій.

Органом реєстрації політичних партій, як засвідчує практика, може бути як орган виконавчої влади (міністерство юстиції, як в Україні, чи міністерство внутрішніх справ), так і центральний виборчий орган, чи навіть спеціальний уповноважений парламенту. У деяких державах (як, наприклад, у Польщі; див [13, с.11]) органом реєстрації політичних партій виступає відповідний суд загальної юрисдикції, часом – за участі конституційного суду.

Зауважимо, що навіть у тих державах, де формальна реєстрацію політичних партій не передбачена національним законодавством (Данія, Нідерланди), до партій ставлять певні формальні вимоги для їх участі у виборах [22, с.87]. Загалом більш ліберальний підхід до вимог легалізації політичних партій, як зазначено вище, властивий розвинутим («традиційним») європейським демократіям; для нових демократичних держав Центральної та Східної Європи характерні більш формалізовані вимоги щодо державної реєстрації та діяльності політичних партій.

Доцільно підкреслити, що формальні обмеження по суті виходять за межі змісту обмежень, передбачених статтею 11 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Проте вони є природним наслідком інституту реєстрації партій з боку держави; у свою чергу, як уже зазначалося, інститут державної реєстрації партій не вважають порушенням статті 11 Конвенції.

Матеріальні обмеження стосуються цілей або суті діяльності політичних партій; саме вони відповідають суті обмежень, передбачених статтею 11 Конвенції. Окремі випадки застосування матеріальних обмежень діяльності політичних партій (зокрема, з боку Туреччини та деяких інших держав) були предметом розгляду Європейського Суду з прав людини (див., наприклад, [21, с.697]).

Як уже вказувалося, українське законодавство про політичні партії ґрунтується насамперед на нормах Конституції України [8]. Так, частина перша статті 15 Конституції України визначає, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності», що передбачає існування багатопартійності. Частина перша статті 36 Конституції України гарантує, зокрема, право на «свободу об'єднання у політичні партії», чим закріплює свободу асоціацій, передбачену статтею 11 Європейської Конвенції.

Частина друга статті 36 Конституції України визначає *основну роль політичних партій* у політичній системі України: вони «сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах» (курсив наш. – Авт.). Положення про те, що основна функція політичних партій – претендувати на участь в управлінні публічними справами через участь у виборах – узгоджується із загальноприйнятим розумінням ролі політичних партій, зокрема, з наведеним вище означенням політичної партії, запропонованим Венеціанською комісією.

Стаття 37 Конституції України формулює *матеріальні обмеження* щодо створення і діяльності політичних партій (частини перша і друга), відтворюючи інтерпретацію подібних обмежень, які встановлені у статті 11 Конвенції, а також передбачає судовий порядок заборони їх діяльності (частина четверта).

Отже, конституційні засади національного законодавства України щодо політичних партій повною мірою відповідають європейським стандартам, зокрема, статті 11 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Утворення (заснування), реєстрація та припинення діяльності (ліквідація) політичних партій регламентує насамперед Закон України «Про політичні партії в Україні» [9], а також окремі положення Закону України «Про об'єднання громадян» [23]. На виконання цих законів порядок реєстрації політичних партій встановлений у Положенні про порядок легалізації об'єднань громадян, яку затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 року № 140 з наступними змінами (останні зміни внесено постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 2006 року № 25). Вказані закони та підзаконні нормативні акти встановлюють насамперед відповідні *формальні обмеження* як передумови державної реєстрації політичних партій, а також певні вимоги щодо діяльності, насамперед *виборчої*, зареєстрованих партій. Повноваження органів легалізації політичних партій та їхніх тери-

торіальних утворень покладено на Міністерство юстиції України та його органи в адміністративно-територіальних одиницях.

Закон України «Про політичні партії в Україні» розрізняє *заборону* політичної партії (стаття 21 Закону) та *анулювання реєстраційного свідоцтва* партії (стаття 24 Закону). Ці заходи здійснюються у судовому порядку¹ за поданням Міністерства юстиції України, однак вони мають принципово відмінні підстави. Заборона політичної партії є наслідком порушення насамперед згаданих вище *матеріальних обмежень* щодо політичних партій, тоді як анулювання реєстраційного свідоцтва – наслідком порушення *формальних обмежень* або вимог щодо участі партії у виборах.

Незважаючи на відмінність підстав, правовим наслідком в обох випадках є «припинення діяльності політичної партії, розпуск керівних органів, обласних, міських, районних організацій політичної партії, її первинних осередків та інших структурних утворень, передбачених статутом партії, припинення членства в політичній партії» (частина друга статті 21, частина друга статті 24), тобто *ліквідація* політичної партії.

У процесі своєї діяльності політичні партії зобов'язані дотримуватися насамперед Конституції України та вже згаданих Законів України «Про політичні партії в Україні», «Про об'єднання громадян», а також (у частині участі у виборах та виборчому процесі) – виборчих законів, до яких належать закони «Про вибори Президента України» [16], «Про вибори народних депутатів України» [19], «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [25], а також Закон України «Про Державний реєстр виборців» [26].

Серед напрямів діяльності політичних партій за характером їх нормативної регламентації можна виділити три групи.

Першу групу складає так звана «статутна» або внутрішньо-організаційна діяльність партій, яку в основному визначено у статуті партії. Законодавство України практично не регламентує цей напрям діяльності політичних партій. Однак суттєвою вимогою закону є дотримання у поточній діяльності партій положень їхніх ста-

¹ Існує певна колізія між нормами прийнятого у 2001 році Закону України «Про політичні партії в Україні» [9] (частина третя статті 5, частина друга статті 24), за яким справу щодо заборони партії та анулювання її реєстраційного свідоцтва у першій інстанції розглядає Верховний Суд України, та прийнятим у липні 2005 року Кодексом адміністративного судочинства України [24], частина третя статті 19 якого відносить справи про заборону та про анулювання реєстраційних свідоцтв політичних партій до юрисдикції у першій інстанції окружного адміністративного суду м. Києва (до його утворення ці повноваження здійснював Печерський районний суд м. Києва як адміністративний суд). Зазначена колізія розв'язується (у тому числі у судовій практиці) на основі загальних доктринальних уявлень про перевагу Кодексу над Законом, пізніше прийнятого акту над актом, прийнятим раніше, та спеціального (процесуального) закону над загальним (матеріальним). Зауважимо, що такий підхід має ще й ту перевагу, що допускає апеляційне й касаційне оскарження рішення суду першої інстанції, що було неможливим, коли у першій інстанції справу розглядав Верховний Суд України.

тутів. Статут партії вважається зареєстрованим разом із реєстрацією самої партії, однак подальші зміни до статуту також підлягають державній реєстрації. При цьому контролю підлягають лише аспекти відповідності статуту вимогам Конституції України (зокрема, обмеженням, встановленим статтею 37) та Закону України «Про політичні партії в Україні»; питання повноти та чіткості статутного регулювання є предметом уваги самої політичної партії.

Другу групу напрямів діяльності політичних партій можна охарактеризувати як «загальну» (поточну) діяльність, яку регламентує законодавство у мінімальному обсязі або у загальному порядку (спільному як для партій, так і для інших суб'єктів). Сюди варто віднести участь у суспільному житті через організацію публічних заходів (у тому числі мирних зборів), публічне обговорення суспільних проблем, видання засобів масової інформації, звернення до органів влади і тому подібне. Щодо такої діяльності партій вимоги законодавства мають зазвичай «негативний» характер, оскільки формулюються у вигляді заборон загального характеру, які базуються на згаданих вище *матеріальних обмеженнях*, встановлених Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод та Конституцією України. Для діяльності, що належить до цієї групи, факт реєстрації політичної партії суттєвий лише у тому сенсі, що встановлює її правосуб'єктність і дозволяє діяти поряд (та, зазвичай, на рівних засадах) з іншими відповідними суб'єктами, а також (у передбачених законом випадках) здійснювати фінансування таких заходів. Контроль за дотриманням відповідних матеріальних обмежень встановлено Законом України «Про політичні партії в Україні»; він включає як *адміністративну* (з боку органів легалізації), так і *судову* процедуру.

Нарешті, до **третьої групи** треба віднести напрями діяльності політичних партій, пов'язані з їх *участю у виборах* та формуванні органів державної влади й органів місцевого самоврядування; сюди ж можна включити і діяльність партій як суб'єктів процесу референдуму. Варто зазначити, що виборчі напрями діяльності є специфічними для політичних партій, оскільки стосуються їхніх основних суспільних функцій (див. вище щодо дефініції політичних партій). Політичні партії, їх структурні територіальні утворення (та передвиборні об'єднання цих суб'єктів – виборчі блоки) є *виключними* (єдиними) суб'єктами цілого ряду прав і повноважень під час організації підготовки і проведення виборів (див., наприклад, [27, с.48; 28]).

Виключні права та повноваження партій (та їхніх структурних територіальних утворень) у виборчій діяльності, передбачений українським виборчим законодавством, зокрема включають:

— право номінації кандидатів (списків кандидатів) на відповідних виборах [16, ст.10; 19, ст.10; 25, ст.10] (цей механізм номінації має альтернативою лише близькі за природою процедури самовисування або висування безпосередньо виборцями (див., наприклад, [29, с.319-321]; в українському виборчому праві інститут самовисування існує, як ми уже згадували, на виборах Президента України, а також на місцевих виборах при застосуванні виборчих систем з одномандатними округами);

— право пропонувати кандидатури до складу виборчих комісій (безпосередньо або через депутатські фракції у відповідних представницьких органах) [19, ст.27, 28; 25, ст.21, 22];

— статус суб'єкта відповідного виборчого процесу (самостійно або у складі виборчого блоку) [16, ст.12; 19, ст.12; 25, ст.12], що дає право на широкі можливості ведення передвиборної агітації [16, ст.59; 19, ст.65-70; 25, ст.50-55] (у тому числі її фінансування [16, ст.43; 19, ст.48 25, ст.82]), спеціальне представництво (уповноважені особи) [19, ст.72; 25, ст.57], а також право спостереження на виборах [16, ст.68; 19, ст.74; 25, ст.60].

Відповідно до Порядку реалізації цих прав та повноважень необхідною *передумовою* є попередню державну реєстрацію політичної партії. Така реєстрація виступає основним критерієм визначення виборчої правосуб'єктності (як правоздатності, так і дієздатності) політичних партій.

Дійсно, для розгляду поданого політичною партією до Центральної виборчої комісії виборчого списку кандидатів цей державний орган перш за все повинен мати дефінітивні, відповідним чином підтвержені відповіді на низку питань, зокрема:

- чи **існує** відповідне об'єднання громадян;
- чи **має** це об'єднання громадян статус політичної партії;
- чи законно воно використовує відповідну **назву** (найменування);
- чи зареєстрована політична партія у **строки**, встановлені законом (виборче законодавство передбачає, що участь у виборах може брати політична партія, зареєстрована не менше як за рік до дня виборів);
- чи відповідні дії (насамперед висування кандидатів) вчинені з дотриманням не лише вимог законодавства, але й вимог **статуту** політичної партії;
- чи є відповідна особа (орган), яка (який) представляє партію, *належною посадовою особою*, обраною відповідно до статуту партії (*статутним органом*, сформованим відповідно до статуту партії).

На місцевих виборах виникають додаткові запитання:

- чи **існує** (зареєстроване) відповідне територіальне утворення (організація, осередок);
- чи **належить** таке утворення до відповідної політичної партії, назву якої використовує (від імені якої виступає);
- чи є відповідна особа (орган), яка (який) представляє місцеву організацію партії, *належною посадовою особою*, обраною відповідно до статуту партії (*статутним органом*, сформованим відповідно до статуту партії).

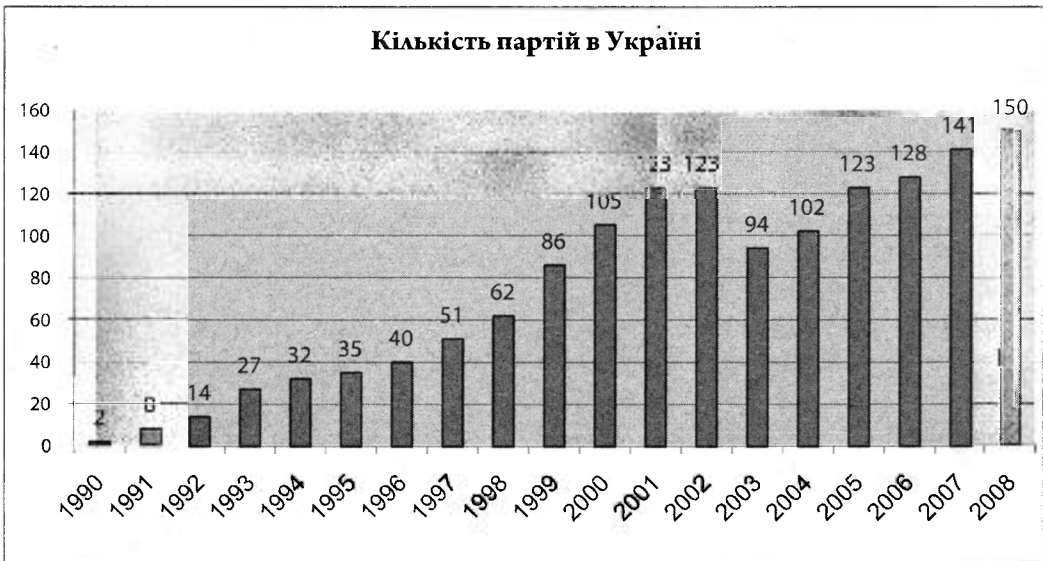
Без державної реєстрації не лише політичних партій, а й їхніх структурних територіальних утворень (осередків, організацій), а також без інформованості відповідних органів, уповноважених на здійснення державного контролю, щодо змін у статуті та складі керівних органів партії, однозначно відповісти на вказані вище питання неможливо. Іншими словами, через необхідність мати офіційні, визнані державою відповіді на подібні питання виникає потреба адміністративного контролю за дотриманням вимог як законодавства, так і статуту

політичної партії при вчиненні тих чи інших дій, передбачених виборчим законодавством. Стаття 18 Закону України «Про політичні партії в Україні» покладає державний контроль за додержанням політичною партією вимог Конституції та законів України, а також статуту політичної партії, на Міністерство юстиції України та його органи.

Вказані проблеми є предметом дискусії у зв'язку з вимогами, які стоять перед Україною щодо максимального наближення національного законодавства, особливо у частині, що стосується прав свобод людини та громадянина (до яких належить право на вільне об'єднання у політичні партії), до стандартів європейського демократичного доробку. Розглядається питання про можливість реформування законодавства про об'єднання громадян (зокрема, про політичні партії) у напрямі його більшої лібералізації, послаблення контролю за діяльністю партій з боку адміністративних органів (за винятком принципових, так званих матеріальних обмежень).

Треба зауважити, що чинні процедури державної реєстрації та державного контролю за діяльністю політичних партій є достатньо ліберальними, внаслідок чого темпи зростання чисельності політичних партій в Україні порівняно високі. Так, якщо на час перших незалежній Україні виборів 1994 року було зареєстровано 32 політичні партії, то через 15 років, станом на серпень 2008 року, за даними офіційного сайту Міністерства юстиції України [30] – 150 політичних партій. Щорічну динаміку чисельності зареєстрованих політичних партій демонструє Діаграма 1.

Діаграма 1

Із наведених даних видно, що особливо багато партій реєстрували у роки, що передували рокам проведення виборів за пропорційною системою – 2002 та 2006

роки; це мотивувалося вимогами відповідних виборчих законів щодо права участі у виборах лише тих політичних партій, які були зареєстровані не менше ніж за рік до дня виборів (стосовно виборів 1998 року такого обмеження не було). Спад кількості зареєстрованих партій у 2003 році пояснюється рішучими заходами Міністерства юстиції України щодо анулювання свідоцтв про реєстрацію політичних партій, які порушують вимоги статті 24 Закону України. Верховний Суд України у травні-липні 2003 року визнав обґрунтованими позови Міністерства юстиції щодо 28 політичних партій, реєстраційні свідоцтва яких були анульовані. Зауважимо, що це рішення стосувалося маловідомих політичних партій, які за час свого існування не змогли створити інфраструктуру своїх місцевих організацій, а отже порушували вимогу частини другої статті 3 Закону України «Про політичні партії в Україні», згідно з якою в Україні створюються і діють політичні партії тільки із всеукраїнським (а не регіональним) статусом.

Практика застосування статті 24 Закону України «Про політичні партії в Україні» продовжується і досі. Так, за рішенням Верховного Суду України у червні 2005 року анульовано реєстраційне свідоцтво Колгоспної партії України. У травні 2007 року Печерський районний суд м. Києва своїм рішенням (підтвердженим в апеляційній інстанції Київським апеляційним адміністративним судом у червні 2008 року) визнав обґрунтованим позов Міністерства юстиції України щодо анулювання реєстраційного свідоцтва політичної партії «П.П.», яка протягом встановленого законом строку (шість місяців з дня реєстрації) змогла створити і зареєструвати лише дві місцеві організації в одній області.

Неважко помітити, що вказані кроки Міністерства юстиції України не вплинули суттєво на загальну тенденцію зростання кількості зареєстрованих політичних партій.

На перший погляд, така велика кількість офіційно зареєстрованих партій дає підстави характеризувати політичну систему України як украй розпорошену. Проте зростання кількості партій є формальним явищем, яке не може бути надійною основою для характеристики партійної системи України, яка, незважаючи на зростання кількості зареєстрованих політичних партій, демонструє помітну тенденцію до консолідації. Цікаво, що консолідація відбувається в умовах застосування пропорційної виборчої системи; тим самим Україна дає черговий приклад порушення так званого «закону Дюверже» (див. [2, с.29; 31, с.36]), як це було продемонстровано в [32].

Насамперед, як видно із Таблиці 1, далеко не всі партії брали участь у парламентських виборах (за матеріалами Центральної виборчої комісії та Міністерства юстиції України; див. [30; 33, с.249, 264-265; 34, с.152-154; 35, с.76-77, 87-88; 36, с.322-323; 37, с. 26-33, 39-48]), а тим більше, отримували парламентські мандати.

Таблиця 1. Участь політичних партій у виборах

Рік виборів	Кількість партій						
	зареєстрованих на день виборів	які висунули кандидатів (самостійно або у складі блоку)			які отримали місця у парламенті (самостійно або у складі блоку)		
		за списком	в одномандатних округах	разом	за списком	в одномандатних округах	Разом
1994	32	-	31	31	-	13	13
1998	57	40	34	40	9	18	18
2002	124	63	53	68	22	21	23
2006	126	79	-	79	11	-	11
2007	141	42	-	42	16	-	16

Крім того, навіть формальна участь певної партії у виборах не означає, що вона має помітну електоральну підтримку; до числа «важливих партій» (за термінологією Дж.Сарторі; див. [2, с.33]) можна віднести лише партію, здатну відігравати самостійну роль в обраному парламенті (володіє або «коаліційним потенціалом», або «потенціалом шантажу»).

Для ілюстрації явища консолідації партійної системи України скористаємося за пропонуваннями А.Лійфартом [38, р.68-69] (див. також [32, с.12]) показниками ефективної кількості виборчих партій та ефективної кількості парламентських партій; при цьому, на відміну від Таблиці 1, ми вважаємо (як і в [32]) кожен із виборчих блоків, який брав участь у пропорційній частині виборів 1998 та 2002 років, а також у виборах 2006 та 2007 років, як єдину політичну силу (див. Таблицю 2).

Таблиця 2. Ефективна кількість партій

Рік виборів	Кількість партій (блоків)		Ефективна кількість партій	
	які брали участь у виборах	які отримали мандати	виборчих	парламентських
1998	30	8	10,7	5,1

2002	33	6	7,9	4,7
2006	45	5	6,7	3,4
2007	20	5	4,2	3,3

Проте досвід функціонування партійної системи України демонструє також певні негативні явища, які, на нашу думку, роблять подальшу лібералізацію державної реєстрації принаймні передчасною. Зазначені явища пов'язані із внутрішньо-організаційною діяльністю політичних партій (перша група напрямів діяльності відповідно до наведеної вище класифікації); проте очевидно, що ці явища безпосередньо впливають на стосунки партій із державою щодо їх участі у виборчому процесі.

Вказані явища можна умовно охарактеризувати термінами «внутрішній конфлікт» та «розкол партії».

Розкол партії означає появу на базі певної партії **двох або більше угруповань** (фактично двох або більше об'єднань громадян), які претендують на **назву та статус** («правонаступництво») відповідної партії.

Внутрішній конфлікт локалізується лише в межах керівництва політичної партії (або її структурного територіального утворення) і виражається у появі двох (або більшої кількості) паралельних керівних органів (чи, рідше, керівників) однакового статусу.

Поява таких угруповань або паралельних керівних органів, зазвичай, викликана порушенням *вимог статуту* при проведенні відповідних організаційних дій (скликання та проведення з'їзду, обрання керівних органів, внесення змін до статуту) або зловживанням *недосконалістю норм статуту* (наявність прогалин регулювання або нечітких формулювань), що регулюють відповідні внутрішньопартійні правовідносини. Із загальнометодологічної точки зору такі явища зумовлені насамперед недостатнім рівнем політичної і правової культури учасників цих правовідносин і суспільства в цілому; дійсно, у державах з достатньо тривкими демократичними традиціями такі явища не виникають з мотивів відсутності інтересу, оскільки не толеруються суспільною думкою. Але українське суспільство ще не досягло подібних стандартів вимогливості. Тому, як це часто буває у сфері публічно-правових відносин, брак традицій доводиться компенсувати більш деталізованим нормативним регулюванням.

При наявності внутрішнього конфлікту чи розколу політична партія найчастіше стає нездатною самостійно надати чіткі відповіді на поставлені вище питання, необхідні для її ідентифікації у виборчому процесі. Тому, з огляду на необхідність однозначних відповідей на питання, хто (керівник, орган) представляє ту чи іншу партію у виборчому процесі, виникає потреба визначення легальності одного з утворень, що виникають при внутрішньому конфлікті чи розколі (або жодного з таких утворень), наявності (або відсутності) права представляти відповідну партію. З цією метою

чинне законодавство надає повноваження органу легалізації (Міністерством юстиції чи його територіальним органом) вивчати дотримання вимог як законодавства, так і статуту партії при вчиненні тих чи інших дій (скликанні і проведенні з'їзду чи конференції, обранні керівних органів, поданні відповідних кандидатур і т.п.). Таку перевірку здійснюють через *зовнішній* стосовно партії (тобто вчиненого не відповідним партійним органом, а органом державної влади) *адміністративний* (не *судового*) контроль. Прикладом болісного процесу розколу стало утворення партії Український народний рух (сьогодні – Українська народна партія) внаслідок розколу Народного Руху України у 1999 році.

Подібним до ситуації розколу партії є явище виникнення *клона партії*, тобто об'єднання громадян із тим же статусом і з назвою, максимально наближеною до назви існуючої партії. На нашу думку, прикладами можуть слугувати аналоги Парії зелених України, зареєстрованої ще у 1991 році, – Зелена партія України (зареєстрована 2000 р.), Зелена екологічна партія України «Райдуга» (зареєстрована 2001 року), Українська партія «Зелена планета» (зареєстрована 2005 року). Подібно ж клонами Комуністичної партії України (зареєстрованої 1993 року) можна вважати Комуністичну партію України (оновлену) (зареєстрована 2000 року) та Комуністичну партію робітників і селян (зареєстрована 2001 року). Легальність утворення такої партії «клона» встановлює Міністерство юстиції в межах повноважень щодо реєстрації політичних партій та контролю їх статутної діяльності. Явище «клонування» політичних партій, як правило, походить із прагнення ввести в оману виборців, що, у свою чергу, має свої джерела у вже згадуваному недостатньому рівні правової і політичної культури.

Зауважимо, що певною мірою ця проблема могла б бути розв'язана через встановлення жорсткіших вимог щодо назв (найменувань) партій у частині заборони подібних назв, які можуть вводити в оману виборців. Чинні сьогодні норми, що регулюють найменування партій достатньо нечіткі. Так, частина перша статті 9 Закону України «Про політичні партії в Україні» [9] забороняє лише повний збіг назв двох партій; частина друга статті 121 Закону України «Про об'єднання громадян» [23] вимагає «суттєвої відмінності» *індивідуальних назв* об'єднань з однаковою *загальною назвою*. Однак критеріїв для визначення такої «суттєвої відмінності» законодавство не містить. Зауважимо, що частина п'ята статті 11 польського Закону про політичні партії не набагато конкретніша: відповідна норма вимагає, щоб назва і скорочена назва політичної партії повинні «відрізнитися виразно» від назви і скороченої назви вже існуючих партій.

Питання назви партії варто було б урегулювати більш дефінітивно, щоб поряд з Народним Рухом України не міг існувати Народний Рух України за єдність, щоб Народна партія не асоціювалася з Українською народною партією, не кажучи вже про множину соціал-демократичних, християнських чи республіканських партій. Потреба самоідентифікації партій з подібними назвами часом викликає включення до назви партії імені її лідера (наприклад, Українська республіканська партія Лук'яненка поряд з Українською республіканською партією «Собор», Республікан-

ською християнською партією та Республіканською партією України). Контроль за дотриманням жорсткіших вимог щодо назви партії мав би здійснювати орган легалізації при первинній державній реєстрації політичної партії та при реєстрації змін до її статуту стосовно назви партії.

Внаслідок наявності повноважень контролю за дотриманням у діяльності партії не лише законодавства, але й статуту партії, орган легалізації при виникненні подібних ситуацій змушений виступати у ролі арбітра при розв'язанні внутрішньопартійних або міжпартійних спорів. За підсумком проведених перевірок орган легалізації повинен прийняти відповідне рішення, яке силою влади держави визначає, котре з конкурентних об'єднань є відповідною партією, хто є її легальним керівником і т.п. Як наслідок розв'язання такого спору може бути відмова у реєстрації (невизнання) або скасування реєстрації одного з таких об'єднань.

Варто ще раз підкреслити, що в основному *потреба у таких повноваженнях органу легалізації виникає із вимог виборчого законодавства щодо належної ідентифікації політичних партій як основних суб'єктів виборчого процесу*. У європейських державах, де основним суб'єктом виборчого процесу є кандидат, що самовисувається, а не партія, ступінь інституціалізації політичних партій досить низький, а отже, відсутня потреба здійснення державного контролю за їх статутною чи виборчою діяльністю. Певним чином потреба може бути ослаблена у Польщі у зв'язку з тим, що, як уже згадувалося, безпосереднім суб'єктом виборчого процесу виступає не політична партія, а «виборчий комітет». Водночас зауважимо, що щораз ширше запровадження публічного (бюджетного) фінансування політичних партій у європейських державах тягне за собою поглиблення ступеня інституціалізації партій як суб'єктів відповідних правовідносин із державою та об'єктів державного контролю.

Описані вище повноваження органів юстиції в Україні стосовно контролю за дотриманням статутів у внутрішньопартійній діяльності та розв'язання внутрішньо-організаційних спорів (внутрішній конфлікт або розкол партії) чи спорів між «партіями-клонами» не повністю відповідають загально визначеним демократичним стандартам, які декларовані у відповідних актах європейських міжнародних організацій. Зокрема, з цього приводу доцільно нагадати деякі положення вже цитованих документів Венеціанської комісії. На думку Комісії, «контроль за статутом... партії повинен насамперед бути внутрішнім, тобто його повинні здійснювати члени партії. Що стосується зовнішнього контролю, члени партії повинні мати доступ до суду, якщо вони вважають, що рішення партійного органу порушує її статут» [17, с.261].

Через таку невідповідність підходів певну підтримку у середовищі фахівців має ідея послаблення ступеня адміністративного контролю чи нагляду за дотриманням статуту партії у її діяльності з боку органу легалізації та покладення основної функції такого контролю на саму партію. Такий підхід може бути законодавчо реалізований; він полягав би у переході до *повідомного характеру* стосунків між партією та органом легалізації (Міністерство юстиції при цьому просто брало б до відома інформацію про утворення партії, про її статут та зміни, внесені до нього, про

обрання та зміни складу керівних партійних органів). У межах процесу нормального функціонування партій це було б цілком прийнятним.

Проте, у разі такого підходу, значно ускладнюється розв'язання проблем, пов'язаних із *внутрішнім конфліктом* чи *розколом* партії, а також виникненням «*партій-клонів*». Адже орган легалізації не може брати до уваги суперечливу чи навіть взаємно виключну інформацію щодо однієї і тієї ж партії, яка походить з різних джерел. Однак, як уже зазначалося, потреби виборчого процесу вимагають чіткої однозначності стосовно існування, назви партії, норм статутного регулювання її діяльності, її керівних органів та посадових осіб; повідомний характер стосунків з органом легалізації виключає можливість органів легалізації надавати правову оцінку отриманій інформації та встановлювати справжній стан справ у таких конфліктах.

У такому разі повноваження на розв'язання подібних конфліктів у випадку, коли самі члени партії виявляються нездатними справитися з ними у межах партійного статуту, могло б бути передане від органу легалізації до компетенції інших державних органів. Відмова від *адміністративного* шляху вирішення таких спорів неминуче залишає можливим лише *судовий* шлях. Як слушно вказано Венеціанською комісією, такий підхід вимагав би значного розширення можливостей **звернення членів партії до суду щодо оскарження внутрішніх рішень партійних органів**.

Проте це вимагало б суттєвого перегляду доктринального уявлення про розв'язання таких спорів.

Законодавче регулювання цієї проблеми в Україні здійснюється Кодексом адміністративного судочинства України [24]. Відповідно до пункту 4 частини другої статті 17 Кодексу, компетенція адміністративних судів **не поширюється** на публічно-правові справи щодо *відносин, які відповідно до закону, статуту (положення) об'єднання громадян віднесені до його внутрішньої діяльності або виключної компетенції*. Такий підхід узгоджується з одним із принципів адміністративного судочинства – **принципом законності** (пункт 2 частини першої статті 7 Кодексу), зміст якого розкритий у статті 9 Кодексу. Відповідно до частин другої та третьої зазначеної статті, адміністративний суд **вирішує справи** на підставі *Конституції та законів України*, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; він також застосовує *інші нормативно-правові акти, прийняті відповідним органом на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України*. Як зазначають коментатори Кодексу, принцип законності «виражений у тому, що адміністративний процес є діяльністю суто юридичною, яка здійснюється тільки на основі юридичних норм» [39, с.38]; «в основу судового рішення не можуть бути покладені релігійні, корпоративні та інші норми» [40, с.51]. Відповідно до частини сьомої статті 9 Кодексу, у разі відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права).

Отже, принцип законності судочинства не передбачає вирішення справ адміністративним судом **на підставі застосування норм статуту** політичної партії,

оскільки статут не має статусу нормативно-правового акту, тобто офіційного документа, «який приймається уповноваженим органом держави і встановлює, змінює, припиняє чи конкретизує певну норму права» [41].

Водночас треба зазначити, що частина друга статті 124 Конституції України стверджує, що юрисдикція судів *поширюється на всі правовідносини*, що виникають у державі. У рішенні Конституційного Суду України від 7 травня 2002 року № 8-рп/2002 (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) [42, с.256-257], яким надано тлумачення частини другої статті 124 Конституції України, зазначено, що положення про поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі, означає, що до юрисдикції Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції належить, відповідно до їх повноважень, вирішення питань, що мають *правовий* (а не *політичний*) характер. Водночас, як випливає з мотивувальної частини зазначеного рішення, Конституційний Суд пов'язує тлумачення відповідного положення Конституції України з захистом прав і свобод людини, у тому числі з поновленням зазначених прав у разі їх протиправного порушення. Важливо також, що діяльність Суду базується на нормі частини другої статті 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади (до яких належать і суди), органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені *Конституцією та законами України*.

Оскільки члени партії, партійні органи та посадові особи політичної партії не належать до категорії органів і осіб, на які поширюється дія частини другої статті 19 Конституції України; вони діють відповідно до частини першої зазначеної статті, згідно з якою ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено *законодавством*. Як уже зазначалося, статут партії не може належати до законодавства. Отже, дотримання статуту є внутрішньою справою об'єднання громадян, яким є політична партія (доброю волею її членів), і тому, на нашу думку, відповідно до Конституції України *порушення статуту партії* само по собі не може бути оскаржене у судовому порядку.

Водночас порушення (а у деяких випадках і застосування) положень статуту партії може супроводжуватися порушенням прав і свобод особи чи громадянина, що виводить спір за межі публічно-правових відносин, спори стосовно яких підвідомчі адміністративним судам. У такому разі відповідна справа щодо захисту прав і свобод (однак не щодо дотримання статуту) може розглядатися у порядку *цивільного судочинства*. Так, частина перша статті 15 Цивільного процесуального кодексу України [43] стверджує, що суди розглядають в порядку цивільного судочинства справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводять за правилами іншого судочинства. Водночас зазначимо, що існує судова практика *розширеного застосування* цієї норми, яка допускає розгляд у порядку цивільного судочинства справ щодо відносин, які відповідно до закону, статуту (положення)

об'єднання громадян, належать до його внутрішньої діяльності або виключної компетенції (тобто відносин, виключених із сфери компетенції адміністративних судів), однак не супроводжуються порушенням прав і свобод особи чи громадянина, встановлених Конституцією та законами України. На нашу думку, при цьому виникає небезпека ігнорування **публічно-правового** характеру спору; у разі, коли при цьому відсутнє оскарження порушеного, невизнаного або оспорюваного права, така практика призводить до розширеного тлумачення частини другої статті 124 Конституції України і, як виглядає, суперечить нормам статті 8 Цивільного процесуального кодексу України [43], яка викладає **принцип законності** стосовно *цивільного процесу* цілком аналогічно до того, як він викладений у статті 9 Кодексу адміністративного судочинства [24] для *адміністративного процесу* (з відмінностями, які випливають з **приватно-правового** характеру відповідних спорів; див. також [44, с.43-50]), а тому виключає можливість прийняття судового рішення *на підставі статуту партії*.

Отже, приходимо до висновку, що чинний порядок контролю (нагляду) за дотриманням *формальних вимог* до утворення та діяльності політичних партій органом легалізації (адміністративний шлях), зокрема щодо дотримання вимог статуту партії, узгоджується з загальними вимогами правової доктрини України та в основному відповідає викликам суспільно-політичного життя сучасної Української держави, зокрема, щодо потреб виборчого процесу та участі партій у виборах. Зміна цього порядку й перехід до *повідомного характеру* стосунків між партіями та органами легалізації і *судового контролю* за дотриманням статуту у діяльності партій вимагає суттєвого перегляду ряду доктринальних положень, у тому числі розширеного тлумачення частини другої статті 124 Конституції України. Найпроблематичнішими при цьому є ситуації *внутрішнього конфлікту* та *розколу партії*, які, без сумніву, мають публічно-правовий характер і за яких спостерігається взаємне (з боку обох сторін конфлікту) порушення як статуту, так і певною мірою прав (однак не *конституційних, а набутих*) та інтересів.

Альтернативним розв'язанням цієї проблеми могло б стати положення, згідно з яким наявність внутрішнього конфлікту чи розколу партії мало б наслідком **зупинення діяльності** такої партії до внутрішнього розв'язання проблеми силами лише членів партії, без втручання державних органів (як виконавчих, так і судових) чи, принаймні, позбавлення можливості такої партії брати участь у виборчому процесі. Однак при цьому треба зважити на кілька обставин. По-перше, це вимагало б надати відповідну оцінку новому для українського правового порядку інституту **тимчасового** (однак без наперед встановленого строку) **зупинення діяльності політичної** партії. По-друге, це вимагає на рівні закону дати **визначення критеріїв** наявності внутрішнього конфлікту чи розколу партії, на підставі яких чи орган легалізації, чи суд мають встановити наявність підстав для застосування такого заходу (вимога частини другої статті 19 Конституції України). По-третє, необхідно було б визначити наслідки тривалої дії цього заходу (коли члени партії нездатні розв'язати проблему внутрішніми засобами). Нарешті, по-четверте, треба проаналізувати, чи не призводитиме застосування такого інституту до порушення конституційного

права громадян на об'єднання у політичні партії; зокрема, членство особи в партії, діяльність якої зупинена (однак партія не ліквідована), перешкоджало б повноцінній участі такої особи у діяльності іншої партії (відповідно до частини другої статті 6 Закону України «Про політичні партії в Україні» [9], громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії) чи практичній реалізації свого пасивного виборчого права (оскільки інші партії можуть номінувати кандидатами лише своїх членів або позапартійних осіб; див. [19, ст.57; 25, ст.34]).

Зазначені проблеми ставлять під сумнів можливість суттєвого відходу від чинної в Україні процедури нагляду за дотриманням статуту у діяльності політичної партії найближчим часом. Водночас розвиток партійної системи України з урахуванням наявних тенденцій у напрямі, характерному для розвинутих європейських демократій, за умови підвищення загального рівня політичної і правової культури суспільства дає можливість сподіватися на поступове зближення засад нормативного регулювання стосунків партій і держави в Україні та державах Європейської спільноти.

Література

1. Примуш М. Правова інституалізація політичних партій // Нова політика. – 1999. – №6. – С.38–41.
2. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. – Київ: АртЕк, 2001.
3. Кресіна І.О., Перегуда Є.В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. – Київ: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003.
4. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. – Львів: Тріада плюс, 2004.
5. Wojtaszczyk K.A. Partie polityczne w państwie demokratycznym. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Prdagogiczne, 1998.
6. Дербишайр Дж.Д., Дербишайр Я. Политические системы мира: в 2-х т. / Т.1. – Москва: Рипол Классик, 2004.
7. Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та прагнення партій // Політичні партії в демократичному суспільстві / Ред. Й.Тезінг, В.Гофмайстер. – Київ, 1997. – С.7–22.
8. Конституція України (станом на 1 грудня 2006 року): Офіційне видання. – Київ: Парламентське видавництво, 2006.
9. Закон України «Про політичні партії в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 2001, № 23. – Ст.118.
10. Гаєва Н.П. Політична партія // Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 4: Н-П. – К.: Укр. енцикл., 2002. – С.631-632.
11. Калюжний Р.А., Андрущенко І.Г. Історичні аспекти виникнення політичних партій та деякі обмеження щодо їх утворення і діяльності // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 4(78). – С.31-40.
12. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. // Konstytucja

- Rzeczypospolitej Polskiej; Ustawa o Trybunale Konstytucyjnym; Prawo prasowe; Prawo o stowarzyszeniach; Ustawa o partiach politycznych... (stan prawny na dzień 1 maja 2004 r.) – Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2004. – S. 21-89.
13. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych // Dziennik Ustaw. – 2001, Nr 79. – Poz. 857.
  14. Ustawa z dnia 12 kwietnia 2001 r. – Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw. – 2001, Nr 46. – Poz. 499.
  15. Ustawa z dnia 27 września 1990 r. o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw. – 2000, Nr 47. – Poz. 544.
  16. Закон України «Про вибори Президента України» // Відомості Верховної Ради України. – 2004, № 20-21. – Ст.291.
  17. Керівні принципи та Пояснювальна доповідь щодо законодавства про політичні партії: Окремі аспекти. Висновок Венеціанської комісії CDL-AD(2004)007rev // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДІПЛ, ПАРЕ / За ред. Ю.Ключковського. – К.: ФАТА, ЛТД, 2008. – С. 254-263.
  18. Парламентські вибори в Європейському Союзі / Ковриженко Д.С., Котляр Д.М., Євгенєва А.М. та ін. – Київ: Міленіум, 2002. –
  19. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (в редакції від 1 червня 2007 року): Офіційне видання. – Київ: Парламентське видавництво, 2007.
  20. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод // Конституція України (з предметними матеріалами). – Харків: Інтелект-Прогрес, 2007. – С. 503-520; Konwencja o ochronie praw człjwieka i podstawowych wolności // Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej; Ustawa o Trybunale Konstytucyjnym; Prawo prasowe; Prawo o stowarzyszeniach; Ustawa o partiach politycznych... (stan prawny na dzień 1 maja 2004 r.) – Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2004. – S.591-627.
  21. Де Сальва М.. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / Пер. с франц. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004.
  22. Керівні принципи щодо заборони та розпуску політичних партій та подібних заходів. Висновок Венеціанської комісії CDL-INF(2000)1 // Вибори та демократія. – 2007. – № 4(14). – С. 82-95.
  23. Закон України «Про об'єднання громадян» // Відомості Верховної Ради України. – 1992, № 34. – Ст.504.
  24. Кодекс адміністративного судочинства України(за станом на 3 вересня 2007 року): Офіційне видання // Кодекс України про адміністративні правопорушення; Кодекс адміністративного судочинства України. – Київ: ІнЮре, С. 325-443.

25. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (за станом на 30 грудня 2005 року): Офіційне видання. – Київ: Парламентське видавництво, 2006.
26. Закон України «Про Державний реєстр виборців» // Відомості Верховної Ради України. – 2007, №20. – Ст.282.
27. Науково-практичний коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України» / За ред. Ю.Б.Ключковського. – Київ: Парламентське видавництво, 2006.
28. Завалевська В.О. Правове регулювання та проблеми участі політичних партій у виборчому процесі // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 4(6). – С.28-31.
29. Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України: Навчальний посібник. – Харків: Прометей-прес, 2007.
30. <www.minjust.gov.ua/0/499>.
31. Кокс Г.В. Ціна голосу. Стратегічна координація у виборчих системах світу. – Одеса: Бахва, 2003.
32. Ключковський Ю. Пропорційні вибори і розвиток партійної системи в Україні // Вибори та демократія. – 2006. – № 3(9). – С.11-19.
33. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. У 2-х част. / Редкол.: М.М.Рябець (голова) та ін. – Част.1. – Київ: Центральна виборча комісія, 1998.
34. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. У 2-х част. / Редкол.: М.М.Рябець (голова) та ін. – Част.2. – Київ: Центральна виборча комісія, 1998.
35. Вибори до Верховної Ради України 2002 року. Інформаційно-аналітичне видання. / Редкол.: М.М.Рябець (голова) та ін. – Київ: Центральна виборча комісія, 2002.
36. Вибори до Верховної Ради України 2006 року. Інформаційно-аналітичний збірник. У 2-х книгах / Редкол.: Я.В.Давидович (голова) та ін. – Кн.1. – Київ: Атіка, 2006.
37. Політичні партії в Україні: Інформаційно-довідкове видання / Редкол.: Я.В.Давидович (голова) та ін. – Київ: Атіка, 2005.
38. Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945-1990. – Oxford, NY: Oxford University Press, 2000.
39. Матвійчук В.К., Хар І.О. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України. У 2-х т. – Т.1. – Київ: КНТ, 2007. – 788 с.
40. Кодекс адміністративного судочинства України: Науково-практичний коментар / Ківалов С.В., Харитонов О.І., Пасенюк О.М. та ін. – Харків: Одиссей, 2005. – 552 с.
41. Бобровник В.С., Нагребельний В.П. Нормативно-правовий акт // Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 4:

Н.П. – Київ: Українська енциклопедія, 2002. – С.192.

42. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частини другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) від 7 травня 2002 року № 8-рп/2002 // Конституція України (з предметними матеріалами). – Харків: Інтелект-Прогрес, 2007. – С. 251-261.
43. Цивільний процесуальний кодекс України (за станом на 1 листопада 2005 року): Офіційне видання. – Київ: ІнЮре, 2005.
44. Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. У 2-х т. – Т.1. – Київ: КНТ, 2006. – 911 с.